ביקורת ספרים

ניצה דוידוביץ׳ ודן סואן (עורכים). **אל גיא צלמוות: חוויית השואה בראייה רב-תחומית.**

תל אביב: רסלינג. 2015. 366 עמודים

ירדן ענב*

ספר זה עוסק בזיכרון השואה מפרספקטיבה רב-תחומית. הספר הוא למעשה קובץ של ארבעה עשר מאמרים, והוא מחולק לארבעה שערים. השער הראשון והשני עוסקים במסע של צעירים ישראלים לפולין בעקבות השואה, וזה גם לבו ועיקרו של הספר. השער השלישי מציע שלוש זוויות מבט ייחודיות על שואה, אמונה ואנטישמיות, והשער הרביעי מקשר בין אמנות לשואה. הספר מקיים את הבטחתו להתבונן בזיכרון השואה מתוך ראייה רב-תחומית וממגוון נקודות מבט (חינוך, אמנות, סוציולוגיה). עם זאת, חלוקת המאמרים לשערים לא תמיד נראית מוצדקת (למשל, מדוע המאמרים על המסע לפולין הופרדו לשני שערים שונים?), והעורכים מצדם אינם מספקים הסבר בנושא זה. הספר רלוונטי לכל מי שמתעניין בסוגיית זיכרון השואה בחברה הישראלית, אבל הוא חשוב במיוחד לאנשי חינוך העוסקים בהוראת השואה או משתתפים במסעות לפולין.

כאמור, שני השערים הראשונים בספר עוסקים במסעות של צעירים ישראלים לפולין בעקבות השואה. שני המאמרים הראשונים, מאת עורכי הספר, עוסקים בהשלכותיה של החלטת משרד החינוך משנת 1989 להוסיף מסע לפולין (ולמחנה ההשמדה באושוויץ) ללימודי השואה בישראל. כשליש מבני הנוער הישראלים בגיל תיכון יוצאים לפולין, למסע שהוא חוויית לימודים פעילה ורגשית הנוספת על הידע שנלמד בשיטה המסורתית בכיתה. חשוב להבין שחוויית המסע לפולין פונה לא רק לתבונתם אלא גם ובעיקר ללבם של הצעירים הישראלים, והיא אף פועלת על גופם: הם צועדים במו רגליהם במחנה המוות, שומעים במו אוזניהם עדויות של ניצולים ורואים במו עיניהם את מה שנותר לעדות מהזוועות שהתרחשו על אדמת פולין במלחמת העולם השנייה.

מלבד שני המאמרים הללו כלולים בשער הראשון גם מאמרו של צבי גיל על תרומתם של ניצולי השואה למדינת ישראל ומאמרם של קנובלר, הבר, ברוטין וזמישלני על המיתוס של דור שני לשואה. מקריאה במאמרים שבשער זה חוזר ועולה המתח המתמיד שבין הלקח היהודי הפרטיקולרי ובין המסר ההומניסטי האוניברסלי של המסע אל גיא הצלמוות באושוויץ: החשיבות של שמירה על כבוד האדם וקדושת החיים, סובלנות כלפי השונה וחשיבותה של דמוקרטיה פלורליסטית. אמנם בפתיחת הספר מובא ציטוט של דוד בן-גוריון שלפיו חשיבותה של מדינת ישראל היא הלקח העיקרי של השואה, אך בהמשך הספר העורכים מתעקשים ושואלים: "כיצד יוצרים מחויבות של הפרט למניעה של דיכוי אדם באשר הוא אדם, של עם באשר הוא עם?" (עמ׳ 38). הדילמה הערכית הזאת, שבין הבנת השואה כטרגדיה בעלת ממדים אוניברסליים ובין "שואת היהודים", מובעת גם בציטוט של הרב לאו, שאמר: "לא כל הקורבנות היו יהודים, אבל כל היהודים היו קורבנות" (עמ׳ 47).

הספר מראה כי לגבי חשיבותו של המסע לפולין ולערכו ככלי חינוכי, הדעות חלוקות. מחד גיסא קיים היום קונצנזוס רחב למדי לטובת המסע, ומאידך גיסא נשמעת כלפיו גם ביקורת. עיקר

* מכללת לוינסקי לחינוך והאוניברסיטה הפתוחה

הביקורת נוגעת לפוליטיזציה שלו, דהיינו הפיכתו לכלי להעברת מסרים לאומנים, או השימוש בו כמעין כלי ל"טיפול אינסטנט" בשקיעתה של הציונות והסולידריות הישראלית. עוד נטען כי המסע עלול להעביר מסר חינוכי בעייתי המזהה את היהדות עם קורבנות, או בלשון הספר: "ראוי שנשאל את עצמנו, האם היינו רוצים לבסס את זהותנו הלאומית והיהודית על חורבן והרס?" (עמ' 40). נראה שעורכי הספר עצמם נזהרים מנקיטת עמדה חד-משמעית המחייבת או שוללת את המסע לפולין במתכונתו הנוכחית.

יש לציין שהמסע לפולין מתקיים כיום בכמה מסגרות של בני נוער וצעירים ישראלים, החל בבתי ספר חילוניים ובתיכונים דתיים ותורניים וכלה במסעות של מפקדים וקצינים בצה"ל, ובהם עוסק השער השני של הספר. שער זה כולל חמישה מאמרים על המסע לפולין שכתבו העורכים ושותפיהם. שני הראשונים עוסקים במסע של מפקדי צה"ל לפולין: המאמר "מנהיגות במבחן" (דוידוביץ, אור לוירר וסואן) בוחן את מושג המנהיגות בהקשרו של המסע הצבאי, והמאמר "עדים במדים" (דוידוביץ, השכל וסואן) מנתח את השפעת המסע הצה"לי על המשתתפים בו בעזרת נתוני סקר. המאמר השלישי בשער הזה, שכותרתו "עין בעין" (דוידוביץ' וסואן), בוחן את חשיבות המסע לפולין בעיני תלמידים, הורים, מורים ומדריכים. שני המאמרים הנוספים בשער נכתבו גם הם על ידי העורכים: הרביעי עונה על השאלה באיזו מידה, אם בכלל, המסע מחבר בין הישראלים לפולין ולעם הפולני, והחמישי בודק אם המסע מחבר את המשתתפים בו ליהדות ולעם היהודי בתפוצות.

השער השלישי מציג מאמרים שעוסקים בנושא השואה משתי זוויות ייחודיות: שואה ואמונה, והקשר בין שואה לאנטישמיות מודרנית - בעולם הערבי-מוסלמי ובמדינות האיחוד האירופי הנוצריות. הפרק על שואה ואמונה (מאת ניצה דוידוביץ') מעלה את התהייה על העדרה הכמעט מוחלט של סוגיית האמונה הדתית מלימודי השואה, ומניח לקורא להחליט על חשיבותה. שני הפרקים האחרים (מאת גרסטנפלד וכהן) עוסקים בדמוניזציה של מדינת ישראל, המבוססת על ההשוואה של הציונות לנאציזם ומוצאת את שורשיה כבר ב"פרוטוקולים של זקני ציון" השקריים. נראה שתופעה זו של "היפוך השואה" יכולה לעורר דאגה בכל קצוות הקשת הפוליטית הישראלית.

השער הרביעי מונה שני מאמרים בלבד. האחד (אורגד וקאסוטו) עוסק באדריכלות של בית כנסת יהודי עתיק בגרמניה. המאמר השני (דורות), שנקרא "בין הפוליטי לפואטי", עוסק בשימוש באמנות להנצחת השואה ומציע אבחנה חשובה: את השואה אפשר להנציח לא רק באמצעות אנדרטאות (holocaust monuments), שקיימות היום ברחבי העולם, אלא גם ביצירות פשוטות יותר לכאורה (holocaust memorials). יומנה של אנה פרנק, לדוגמה, ואפילו בולי דואר, יכולים להיחשב זיכרון (memorial) לשואה.

הספר חוזר ומעלה שאלות נוקבות לגבי הוראת השואה בימינו והשפעתה על הזהות הישראלית. האם המסעות לפולין ימשיכו להיות הלב הפועם של הוראת השואה בישראל בשנות האלפיים? ואם כן, מה תהיה השפעתו של המסע לפולין על הצעירים הישראלים? האם לקחי השואה של הדור הבא של מדינת ישראל יובילו אותנו ללאומנות מסתגרת ולפטריוטיזם עיוור, או שמא לפתיחות יתרה לעולם ולנשיאת דגל ההומניזם האוניברסלי? קשה לענות על שאלות אלה ולנבא, וגם הספר נמנע מכך, ולכן לסיום נותר לי להגיד רק זאת: כאדם, כיהודי, וכישראלי שהוא דור שלישי לשואה, אני מאמין שהנתיב שמחבר את הטלאי הצהוב אל מגן הדוד בדגל התכלת-לבן - ודאי שהוא מוביל אותנו בכיוון הנכון, בדרכו של עם חפץ חיים.